

Николчина, М. и др. (съст.) *Не съм от тях: Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Никола Георгиев и 60 години Катедра по теория на литературата*. УИ “Св. Климент Охридски”: София, 2009, с. 499-508

Статията е публикувана с подкрепата на проект „Трансформации на социалните науки в обществото, основано на знанието”, финансиран по програма „Млади учени” на Фонд „Научни изследвания”.

Ще опитам да покажа, че предметът на надредното литературознание, редовото литературознание, е продукт на един ред, на едно подреждане на литературознанието, което днес изглежда проблематично.

Начинът, по който трябва да бъде подредено литературознанието, за да се превърне в редово, е описан достатъчно подробно и ще се ограничи до това да резюмирам основните му понятия – литературоведска идея, концепция, школа.^{footnote}Пропускам едно от предложението от Никола Георгиев понятия, факт, тъй като то няма значение за аргументацията.^{/footnote}

Както е известно, Никола Георгиев нарича литературоведски идеи фрази от типа S е P, артикулиращи някакво знание за литературата (да речем ‘литературата е фикционална’). (Георгиев 2006, 24)

Литературоведска концепция се нарича серия от подобни фрази, например ‘литературата е фикционална, защото съжденията в нея са квазисъждения, чиито интенционални предмети съдържат празноти, за които не важи законът за изключеното трето’). (Георгиев 2006, 33)

Но не всяка серия такива фрази може да бъде мислена като литературоведска концепция. Например представете си, че същата тази концепция е произнесена в несериозен или в прекалено сериозен контекст, да речем на изпит. Задачата ми тук не е

да изброявам възможните случаи на несполучлива употреба на подобни фрази, но ми се струва важно да се отбележи, че те могат да функционират като концепции само в определена институционална рамка. Никола Георгиев нарича тази рамка школа – официална или неофициална общност от литературоведи, ангажирани с определена концепция. (Георгиев 2006, 121-2)

Бихме могли да мислим тези основни понятия на надредното литературознание – идеята, концепцията, школата – като примитивен език в смисъла на Витгенщайн (т.е. като опростен език, произведен чрез изключването на литературоведския език от езиковите игри, изпълващи всекидневието на литературоведите^{footnote}С това не искам да кажа нещо лошо за този език. Примитивен език е също езикът на метафизиката.^{/footnote}). (Витгенщайн 2006, 113-21; 1988, 141-3, 265, 318-9)

Сега можем да твърдим, че редовото литературознание е продукт от превода на литературознанието на този примитивен език, и че тъкмо този превод въвежда в литературознанието такъв ред, че то да може да стане предмет на надредното литературознание.^{footnote}С това не искам да кажа, че надредното литературознание изкривява смисъла на литературознанието, можем спокойно да приемем, че преведено в ред, в ръцете на майстор преводач, литературознанието продължава да казва същото, макар и по един по-редовен начин.^{/footnote}

Но да си представим, че един надреден литературовед реши да преведе фразите, изказани на тази конференция, на езика на редното литературознание. Дори този превод да произведе значително количество смислени фрази за литературата, свързани с научния живот на една литературоведска общност, той все още не би бил концепция в пълния смисъл на думата. За да стане концепция, това значително количество смислени фрази трябва да бъде именувано (за съжаление не успях да открия подходящо име за нашата концепция). (Георгиев 2006, 34)

Важно е да отбележим, че това именуване представлява перформатив, тъй като то би било сполучливо, само доколкото името стане нещо (защото в множеството случаи, в които подобни опити за именуване не водят до нищо, трудно биха могли да означават нещо за надредното литературознание^{footnote}Ако перифразирам Бенямин, историята на надредното литературознание е историята на победилите.^{/footnote}).

По-точно, именуването на една нова концепция представлява декларация, при това

много специфична такава, както предстои да видим.^{footnote} Употребявам декларация в смисъла на (Searle 1976; 1979, 16-20; 2002, 162-3, 169-74; Searle, Vanderveken 1985), като речеви акт, чиято илокутивна цел се състои в това, че успешното му извършване гарантира съвпадането на пропозиционалното му съдържание със състоянието на нещата, или с други думи – че успешното деклариране на съответното състояние на нещата създава това състояние на нещата; поради това декларациите се характеризират с двойно напасване, от света към думите и думите към света и не са обвързани с условие за искреност. Пример за декларация би могло да бъде например изказването “Обявявам ви за съпруг и съпруга”.^{/footnote} Тук ще отбележа само две важни за по-нататъшния анализ негови черти.

Първо, както всички перформативи, декларациите могат да бъдат сполучливи, единствено ако цитират по един или друг начин други декларации. (Derrida 1982, 326; Butler 1997, 51; 1993: 13-5, 232) Тъй като Никола Георгиев се е постарал да опише подробно възможните режими на цитиране, тук ще отбележа само, че надредното литературознание изглежда придава особено голяма тежест на един режим, който ще нарека отрицателно цитиране – цитиране, рамкирано като отрицание (такъв изглежда да речем начинът, по който формалистите цитират Потебня).

Второ, декларациите не са просто принадлежни към сериите фрази, съставлящи концепциите, поне не повече, отколкото илокутивната сила се прилага към локутивни актове от рода на ‘вече сте съпруг и съпруга; ако перифразирам една от характерните черти на декларативите, посочени от Сърл, тъкмо именуването прави възможно напасването на фразите на литературоведите към света на литературознанието и света на литературознанието към фразите на литературоведите.

Разбира се, надредното литературознание никога не е предполагало, че литературознанието може да бъде редуцирано без остатък до примитивния език на концепциите. Вероятно Никола Георгиев би нарекъл остатъка от този превод, онова, което не може да бъде преведено на този език, риторика. Както е известно, той е описал немалко случаи на такава риторика – литературоведски обещания, порицания, пародии, иронии, насмешки, надсмивания, издевки, подигравки.

И тъй, редовото литературознание предполага въвеждане на ред в литературознанието посредством превода му като серия фрази от типа ‘литературата е х’, чийто автор представлява литературоведска школа и за която е декларирано собствено име; този превод трябва да бъде допълнен с бележки върху риториката на литературознанието. Бихме могли да обобщим този начин на подреждане като кажем,

че той представя теоретичните дискурси като серия манифести.^{footnote} Можем да приемем, че всяка концепция представлява отделен манифест. Струва ми се уместно този начин на подреждане на литературознанието да бъде наречен манифестен, защото жанрът на манифеста предполага от една страна серия фрази от типа х е у, и същевременно декларирането на себе си като манифест, правещо самия манифест. Освен това манифестът има същата структура на свидетелство, както декларирането на името на една концепция.^{/footnote}

В остатъка от доклада си ще опитам да защитя тезата, че днес теорията не може и не трябва да бъде подреждана по този начин, като серия манифести. Ще опитам да аргументирам тезата си с анализ на три конкретни случая.

Първият от тях е свързан с един от редовните герои на литературознанието, Виктор Шкловски. Както е известно, след като през 1922 г. лидерът на военната организация на есерите публикува книга за нелегалната си дейност, описвайки наред с другото важното участие на Шкловски в нея, Шкловски е принуден да се крие и преценява, че е най-подходящо да го прави в лудница. Тъй като лекарят му е приятел, Шкловски му иска съвет как да се държи налудно и той му препоръчва да се държи нормално, така че Шкловски се заема да пише. (Шкловский 1994, 1990, 157) Да си представим, че чекистите се явяват в лудницата, започват да го разпитват и следвайки съвета на приятеля си, Шкловски декларира, че е Шкловски, теоретик на литературата и руски формалист. Чекистите решават, че е луд, и продължават да търсят нормален атентатор. Можем да предположим дори, че Шкловски не само е декларирал пред чекистите името и школата си, но е резюмирал и идеите на руския формализъм за литературата. В такъв случай речта му пред чекистите би представлявал едно напълно редовно литературознание, преводимо и декларирано като концепция, може би дори съпроводено с издевки, обещания или въобще с риторика, накратко – един истински манифест на руския формализъм.^{footnote} Би могло да се възрази, че Шкловски не е декларирал концепцията си в собствения ѝ контекст. Наистина, лудницата не изглежда обичайното място за правене на литературна теория, но все пак Шкловски действително е бил член на школата на руските формалисти, поне според надредното понятие за школа. Нима има значение къде говори един литературовед, когато говори за литературознание? После, кой е собственият контекст на литературоведските декларативи? Научните институции? Но във времената на руския формализъм Шкловски е бил член на научна институция едва за няколко седмици.^{/footnote}

При все това би било напълно разбираемо, ако надредните литературоведи опитат да изключат този случай от редовното литературознание. Но на какво основание биха могли да го изключат?

Предполагам, че аргументът би представлявал нещо подобно: Шкловски е декларирал концепцията си в неподходящ институционален контекст и пред неподходяща публика. Но какво представлява подходящият институционален контекст на литературознанието? Каква е подходящата институционална публика?

На надредните литературоведи не се налага да решават такива въпроси, защото те са в известен смисъл предрешени от това, че в началото на 1970-те теорията престава да бъде онова контразнание, каквото е било дотогава, и се превръща в дисциплина.

Тук няма да описвам историята на тази дисциплина, ще отбележа само, че както всяка дисциплина, след края на 1960-те теорията започва да функционира като машина за произвеждане на изказвания, функционираща по силата на правила за достъп, авторство, подреждане, употреба, гарантирани от институционализирането ѝ в университета, като университетска дисциплина. (Фуко 1992, 17-8; 2003: 208-215)

Разбира се, странният случай с Шкловски, който споменах, е само илюстрация на тази дисциплина. В остатъка от този доклад ще опитам да покажа, че дисциплината на теорията, дисциплината теория представлява скрито основание на надредното литературознание, и че днес редът, който надредните литературоведи се надяват да въведат в литературознанието, е немислим, тъкмо поради ерозията на тази дисциплина.

Ще илюстрирам тази теория с два други страни случая – историята на опитите за създаване на постсоциалистически културни изследвания. Всъщност познавам два такива опита, успешен и неуспешен.

Неуспешният опит е свързан със сборника *Отвъд стената /след падането: Посткомунистическите култури през източно-западния поглед*, публикуван през 2004 под редакцията на Сибилън Форестър, Маргарет Забровска и Елена Гапова. (Forester 2004) Сборникът включва докладите на конференция,

предвидена да създаде постсоциалистическите културни изследвания, и един манифест, който декларира създаването на съответната концепция. Манифестът обявява, първо, съществуването на общност от учени, второ, програмата на новата концепция: да се дестабилизира опозицията изток/запад посредством изследване на междинното положение на източноевропейските култури; да се пише за тези култури по начин, който би дестабилизирил собствената им представа за себе си – в жанра на интелектуалната биография, от междинната позиция на източноевропейския интелектуалец, работещ на Запад; трето, програмата е подкрепена от серия идеи, най-важните сред които – социалистическата култура е преди всичко масова култура, мислен като масова култура, социалистическият всекидневен свят не може да бъде подведен под обичайните опозиции изток/запад, тоталитаризъм/демокрация и т.н.; накрая, манифестът съдържа подобаваща риторика – обещание да разшири и обогати културните изследвания, постколониалните изследвания, които впрочем бяха посочени като съюзници, обявяване на война на консервативната вълна в Съединените щати и т.н. Този проект се оказва несполучлив, просто защото не доведе до обособяването на постсоциалистическите изследвания като нова изследователска област, и събраната изследователска общност скоро се разпръсна. (Forester 2004, 24-30)

Успешният опит за създаване на постсоциалистически изследвания е свързан с изследователската мрежа “Съюз”. Тази мрежа е основана в началото на 1990-те от група американски антрополози, спешно търсещи партньори в бившите социалистически страни. Докъм средата на 1990-те мрежата предлага относително много и добри стипендии за източноевропейски учени, но след това, защото изследователските мрежи са вече изградени или защото източноевропейските страни вече изглеждат ясни, предложенията за финансиране практически секват и вече сформираната изследователска мрежа се заема да се институционализира, първо като група по интереси към Американското антропологическо дружество, а впоследствие и като официално звено към Американското дружество за развитие на славистичните изследвания. Групата започва се събира на самостоятелни заседания на годишните конференции на съответните дружества, периодично организира и собствени конференции, и в резултат на взаимната подкрепа на членовете си в началото на нашия век успява да наложи ред курсове в областта на постсоциалистическите културни изследвания, като публикуваните сборници от конференции на групата нерядко придобиват функцията на читанки за тези курсове.^{footnote}Информацията е взета от <http://www.uvm.edu/~soyuz/frameset.html>, посетен на 2.02.2008 г.^{/footnote}

Да се върнем към надредното литературознание и неговите скрити дисциплинарни предпоставки. Не е трудно да се види, че неуспелият опит да се създадат постсоциалистически изследвания съответства тъкмо на реда, върху който се изгражда надредното литературознание: той представлява манифест, съдържащ серия фрази от типа на ‘постсоциалистическите изследвания са х’ или ‘постсоциализмът е х’, автор на

тези фрази е общност от учени, повече неофициална, отколкото официална, които декларират името на концепцията си и опитват да подкрепят славното си дело с подходяща риторика. В успешния опит да се създадат постсоциалистически изследвания, от друга страна, не може да бъде въведено никакво подобие на реда, препоръчван от надредното литературознание, преди всичко понеже при него отсъства какъвто и да било манифест.

Ще предложа две обяснения на това странно стечение на обстоятелствата. На първо място то се дължи на това, че днес дисциплината на теорията функционира по начин, който прави манифестите излишни.

За да изясня това, бих искал да цитирам част от един импровизиран списък на литературоведските идеи, приведен от Никола Георгиев:

- Определящ белег на литературата е формата.
- Литературата изразява сублимационно подсъзнателното поле на автора си.
- Определящ белег на литературата е фикционалността.
- За да отразим измерението на концепциите, бихме могли да допълним този списък така:
 - Според формализма определящ белег на литературата е формата.
 - Според психоанализата литературата изразява сублимационно подсъзнателното поле на автора си.
 - Според феноменологията определящ белег на литературата е фикционалността.

Можем да приемем, че до края на 1980-те теорията на литературата е била представяна като списък от подобни фрази (бихме получили подкрепа от практически всеки учебник по теория от периода). Не е трудно да се види, че свеждането на теорията до такива фрази е имало три стратегически предимства. На първо място, то е позволявало да се подредят по различните теоретични текстове по начин, който редуцира разногласията им, свеждайки ги до противоречия между авторите, концепциите, школите. На второ място, свеждането на тези разногласия до противоречия между авторите е позволило те да бъдат мислени повече или по-малко като противоречия за същото (в случая за литературата). На трето място, предметът на противоречията между авторите е можел да бъде представен като същото в един друг смисъл, като същия предмет, който са изследвали вече институционализираните дисциплини на литературната история, естетиката, философията.

Тъй като смятам, че тази операция се е оказала ключова за институционализирането на теорията, ще се спра накратко на стратегическото ѝ значение. До институционализирането си през 1970-те теорията е представлявала особен род знание, чието отношение към вече установените дисциплини би било най-добре да определим като революция, война или революционна война. Институционализирането на това революционно знание е станало посредством дисциплинирането му. Както в случая с дисциплинирането през XIX в. на едно друго някога революционно знание, историческото знание, дисциплинирането на теорията е предполагало не толкова смазването на революцията, прекратяването на войната, колкото вписването ѝ в определен ред. (Фуко 2003, 192-214) Описаната по-горе операция е направила възможно тъкмо това – вписването на теорията в реда на университетските дисциплини. Би могло да се каже, че крайният резултат от тази трансформация е бил превръщането на теорията от война със старите дисциплини в гражданска война.

Днес тази операция, трансформирането на теорията в манифести, изглежда излишна, защото теорията е вече достатъчно здраво вградена в институционалния ред на университета и вече не е необходимо да се легитимира с това, че говори за същото като старите дисциплини. Освен това вече изглежда все по-трудно и излишно да се твърди, че различните теории говорят за същото, дори в редките случаи, когато на това, за което говорят, все пак може да бъде дадено общо име. Бих могъл да рискувам дори с предположението, че освободена от необходимостта да говори за същото, в края на 1980-те теорията постепенно се е превърнала в безпредметно знание, или с други думи – не в знание за определен предмет, а в знание от определена област (културните, постколониалните, пол-родовите, медийните изследвания са по-скоро области, отколкото предмети).

От тази гледна точка успешният опит за създаване на постсоциалистически изследвания е успял, тъкмо защото не е претендирал да говори за предмет, и то особено за същия предмет, за който говорят вече установени дисциплини от рода на постколониалните изследвания или други теории от рода на ориентализма.

Другото обяснение, което бих искал да предложа, се състои в това, че днес дисциплината на теорията функционира по начин, който прави манифестите общодостъпни, леснопроизводими и в известен смисъл масови.^{footnote}Серията на Блакуел.^{/footnote}

В “Конструирането на социалния свят” Сърл приема, че всички институционални факти могат да бъдат сведени до следното формално конститутивно правило: ‘X е Y в

контекста K' , където X е гол факт, Y – институционален факт от рода на парите, женитбата, престъплението, копулата замества произволен езиков израз, свързващ двата термина, а K обозначава определен институционален контекст (например 'този лист хартия с тези знаци е определено количество левове в български контекст', или 'убиецът е престъпник в контекста на наказателното право'). Институционалните факти трябва да имат шест отличителни черти, от които ще посоча само последните две - да имат агентна и статусна функция: един институционален факт възниква във връзка с определена функция, но за разлика от някои неинституционални факти, които също имат функция, институционалният факт трябва да може да функционира като инструмент, който служи на определени функции (например от тази гледна точка сърцето ми, при все че има жизненоважна функция, не е институционален факт, защото не може да бъде инструментализирано); освен това инструменталната функция на институционалния факт трябва да придава определен статус на онзи, който употребява съответния инструмент (например отвертките имат инструментална функция, но не са институционални факти като парите, защото последните придават на онзи, който ги употребява, статуса на купувач, продавач, вложител и т.н.). (Searle 1995; 1999, 123; Smith 2003, 8-12, 20-4)

Декларациите могат да бъдат мислени като речеви актове, произвеждащи институционални факти в съответствие с конститутивно правило. В такъв случай теоретичните манифести могат да бъдат мислени като декларации, произвеждащи институционалните факти на литературоведските концепции. Дълго време те са спадали към един особен вид декларации, анализирани от Сърл и Дерида във връзка с декларацията за независимостта на Съединените щати, или от Нанси в контекста на самодекларирането на народа. (Derrida 1986; Nancy 2006, 251, Searle 1995, 118)

Тъй като нямам възможност да разгледам детайлно този твърде интересен клас декларации, ще отбележа само най-важната му отличителна черта според Сърл: обичайните декларации цитират вече съществуващи институции, както например декларативът 'обявявам ви за мъж и жена', позоваващ се на институцията на брака, манифести от рода на Декларацията на независимостта се позовават на една все още несъществуваща институция така, както ако беше съществуваща (поради това те имат историческа природа, защото успехът им може да бъде преценен само исторически, откъм това дали фикционалната институция, на която се позовават, действително е възникнала). (Searle 1983, 17-8; 1995, 118)

Теоретичните манифести представляват такива декларации докъм средата на 1980-те. Тяхната инструментална функция може да бъде мислена като деклариране на теоретична революция, статусната им функция – като превръщане на обикновени литературоведи в теоретици, постструктуралисти, формалисти и т.н. Но след успешното

институционализиране на теорията, след историческия ѝ успех, под или около тези големи функции започват да кристализират други – създаването на нови университетски курсове, общности, области, и придобиването на статуса на експерт в съответната област, или най-малкото на квалифициран преподавател по съответните предмети. В контекста на все по-нарастващата академична безработица в Съединените щати тези нови функции са започнали да придобиват все по-голямо значение и тъй като революциите са тежка и кървава работа, в крайна сметка са били еманципирани от породилата ги воля за революция чрез свеждането им до относително проста институционална технология – създаването на независими изследователски области, преминаващо през няколко институционални стъпки (организирането на конференция, читанка, курсове, магистърски и бакалавърски програми). Така теоретичните декларации се превръщат в един относително удобен, евтин и демократичен институционален инструмент. Вместо да доведе до изчезване на декларациите за теоретична независимост, еманципирането им от теоретичните революции ги е направило масови до степен, в която в началото на нашия век вече изглежда уместно създаването на специални серии, публикуващи по няколко манифеста годишно (като тази на Blackwell). От тази гледна точка несполучливият опит за създаване на постсоциалистически изследвания не е сполучил, защото е опитал да се декларира като научна революция, и поради това се е оказал също толкова неадекватен на дисциплинарната ситуация, колкото би бил един опит да се обяви Априлско въстание днес. Понеже са се надявали, че декларирането на теоретична революция ще предизвика от само себе си същият исторически успех, както преди, авторите на този опит за създаване на постсоциалистически изследвания не се са успели да удовлетворят институционалните функции, които трябва да изпълнява всяка съвременна теоретична декларация, и в резултат на това декларацията им се е оказала обречена на онзи особен тип илокутивен неуспех, с който се характеризират неизпълнените обещания (един допълнителен проблем – революциите като правило са свързани с цареубийство, но какво значение би могло да има декларирането на едно цареубийство, ако всекидневно се убиват царе; тъй като са масови, революциите днес не правят разлика; успешна революция днес би могла да бъде само революцията срещу революцията, минаването отвъд минаването отвъд).

И тъй, ако приемем, че манифест означава същото като голяма теория, мога да сведа предложените обяснения до следното: днес не може да има големи теории, защото големите теории са излишни – и днес не може да има големи теории, защото има твърде много големи теории, защото вече няма малки теории. Възможно е надредните литературоведи да не сметнат тези обяснения за убедителни, но се надявам, че в такъв случай те биха предложили алтернативно обяснение на промените в дисциплината теория след края на 1980-те, или на липсата на промени. Без такова обяснение би съществувала реална опасност да се окаже, че надредното литературознание се основава върху един невъзможен ред и на практика представлява по-скоро безредно литературознание.

Литература:

Витгенщайн 2006: Л. Витгенщайн. *Синята книга. Кафявата книга*. София: Критика и хуманизъм, 2006

Витгенщайн 1988: Л. Витгенщайн. *Философски изследвания*. В: Витгенщайн, Л. *Избрани съчинения*.
. София: Наука и изкуство, 1988

Георгиев 2006: Георгиев, Н. *Тревожно литературознание*. София: Просвета, 2006

Фуко 1992: М. Фуко. *Генеалогия на модерността*. София: УИ "Св. Климент Охридски", 1992

Фуко 2003: М. Фуко. *Трябва да защитаваме обществото*. София: ЛИК, 2003

Шкловский 1994: В. Шкловский. *Устный Шкловский. Вопросы литературы* 1994: 4

Шкловский 1990: В. Шкловский. *Сентименталное путешествие*. Москва: Прогресс, 1990

Butler 1997: J. Butler. *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*. Stanford: Stanford UP, 1997

Butler 1993: J. Butler. *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of "sex"*. New York: Routledge, 1993

Derrida 1986: J. Derrida. *Declarations of Independence*. *New Political Science* 1986 15: 7-15

Derrida 1982: J. Derrida. *Margins of Philosophy*. Chicago: Chicago UP, 1982

Forester 2004: S. Forester, M. **Zaborowska**, E. **Gapova** (eds.) *Over the Wall / After the Fall: Post-Communist Cultures through an East-West Gaze*
. Bloomington: Indiana UP, 2004

Nancy 2006: J-L. Nancy. The So-Called/Self-Saying People. In: S. **Naoki**, J. **Solomon** (eds.) *Translation, Biopolitics, Colonial Difference*
. Hong Kong: Hong Kong UP, 2006, p. 251-8

Searle 2002: J. Searle. *Consciousness and Language*. Cambridge: Cambridge UP, 2002

Searle 1999: J. Searle. *Mind, Language and Society: Philosophy in the Real World*. London: Basic Books, 1999

Searle 1995: J. Searle. *The Construction of Social Reality*. New York: Free Press. 1995

Searle 1983: J. Searle. *Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind*. Cambridge: Cambridge UP, 1983

Searle 1979: J. Searle. *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge: Cambridge UP, 1979

Searle 1976: J. Searle. *A Taxonomy of Illocutionary Acts*. London: L.A.U.T, 1976

Searle, Vanderveken 1985: J. Searle, D. Vanderveken. *Foundations of Illocutionary Logic*.

Cambridge: Cambridge UP, 1985

Smith 2003: B. Smith. *John Searle*. Cambridge: Cambridge UP, 2003